

Milan Mesarić*

DUGOROČNA NEODRŽIVOST TRŽIŠNOG FUNDAMENTALIZMA I NEOLIBERALNOG KAPITALIZMA

“U tom sustavu nema nikakve zajedničke stvari, nikakvog zajedničkog cilja, za koji bi svi ljudi zajednički radili. ...Poslodavcima je cilj maksimirati svoju dobit i ako je potrebno oni će u tom cilju bezobzirno eksploatirati radnu snagu... Nigdje ne postoji obveza brinuti se za dobro drugoga čovjeka...U ideologiji kapitalizma i liberalne demokracije sloboda pojedinca ima prednost pred obvezama prema zajedničkome dobru... U tome sustavu ne postoje nikakve društvene obveze. Jedina doista relevantna dužnost jest maksimizacija dobitka putem tržišnih transakcija. Etički postulati u tome sustavu ne igraju nikakvu ulogu.”

(Lester Thurrow, profesor na sveučilištu Massachusetts Institute of Technology, SAD, u knjizi “The Future of Capitalism”)

“Korporacija, kao psihopatsko stvorenje, ne zna ni prepoznati razloge koji bi je spriječili da nanosi štetu drugima niti zna postupati po njima. U njezinu pravnom ustrojstvu ništa je ne ograničava u težnji za ostvarivanjem svojih sebičnih ciljeva i ona je prisiljena nanositi štetu drugima, ako je dobit koju time postiže veća od troškova. Samo pragmatička briga za vlastite interese i državni zakoni mogu obuzdati grabežljive nagone korporacija, a često ni to nije dovoljno da se zaustavi uništavanje ljudskih bića i ugrožavanje našega planeta”.

(Joel Bakan, profesor na sveučilištu British Columbia, SAD, u knjizi “Korporacija - patološka težnja za profitom i moći”)

* M. Mesarić, znanstveni savjetnik Ekonomskog instituta u mirovini (emeritus), prvi predsjednik Hrvatskoga društva ekonomista (od 1952.); 14 je godina bio ekonomski savjetnik UN u više afričkih i azijskih zemalja. Čanak je primljen u uredništvo 31.7.2006.

“Zarazna je pohlepa čini se zahvatila veliki dio naše poslovne zajednice, što je stvorilo perverzne poticaje za povećanje profita po svaku cijenu, da bi se cijene dionica povećavale i održavale na visokoj razini. Prijevare i falsifikati inspirirani pohlepom djeluju destruktivno na tržišni kapitalizam i, gledajući šire, potkopavaju osnove našeg društva.”

(Alan Greenspan, bivši predsjednik U.S. Federal Reserve Board)

Adam Smith (1723.-1790.), utemeljitelj ekonomske znanosti, prvi je godine 1776. proklamirao u svom čuvenom djelu “An Inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nations” osnovno načelo kapitalističkog modela: bogatstvo nacije proizlazi iz nastojanja svakog njezinoga pripadnika da ostvari vlastite osobne probitke. Služeći svojim interesima, pojedinac zapravo služi društvenim, javnim interesima. Dobit koju stječe pojedinac svojom slobodnom djelatnošću, koristi ne samo njemu, nego i čitavome društvu. A. Smith stavlja, dakle, težište ekonomske motivacije na ostvarenje osobnog interesa, što je po njemu istovremeno i izvor općeg blagostanja. No da bi mogli uspješno djelovati na ostvarivanju svojih osobnih interesa, pojedinci moraju uživati potpunu slobodu: pojedinac je mnogo uspješniji kada njegovim postupcima upravlja “nevidljiva ruka tržišta”, nego kada ga vodi “nesposobna i pohlepna ruka države”. Dakle, načelo osobnog probitka, zatim načelo “laissez – faire”, tj. slobodna trgovina i slobodno poduzetništvo prijeko su potrebni uvjeti za uspješno poslovanje pojedinca, a time i za povećanje bogatstva nacije. Još su dva čuvena ekonomista postavila dva dodatna kamena temeljca kapitalističkom ekonomskom sustavu. David Ricardo (1772.-1823.) formulirao je “željezni zakon nadnice”, prema tome zakonu nadnice radnika u tržišnoj, kompetitivnoj privredi moraju biti pokriveni samo minimum potreba za njihov opstanak. Svaki se pokušaj države ili sindikata da poveća nadnice i izbavi radnike iz bijede, sukobljuje s tim “željeznim” ekonomskim zakonom i biva prije ili poslije onemogućen. A francuski ekonomist Jean Baptiste Say (1767.-1832.) autor je trećeg ključnog aksioma klasične ekonomske teorije - zakona o automatskom uspostavljanju i održavanju makroekonomske ravnoteže, odnosno ravnoteže između ponude i potražnje u uvjetima slobodnoga tržišta. Prema tom Sayevom zakonu proizvodnja uvijek stvara dohodak dovoljan da se kupi sve što se proizvede, tako da nikada ne nastaje manjak kupovne moći, odnosno potražnje.

No, navedena teoretska objašnjenja tržišnog, kapitalističkog modela nisu bila dovoljna za globalni pobjedonosni pohod nove industrijske i kapitalističke civilizacije koja će obilježiti više od dva stoljeća povijesti čovječanstva. Bila su potrebna još dva bitna uvjeta: prvo, odgovarajuća ideološko-filozofska paradigma, i drugo, još važnije: odgovarajuća tehnološka osnova. Za stvaranje novoga duhovnoga mentaliteta potrebnoga za pojavu i razvitak moderne industrijske civilizacije bio je svakako najzaslužniji francuski filozof Rene Descartes (1596.-1650.), koji

je jedno stoljeće prije početka industrijske revolucije svojom racionalističkom i materijalističkom filozofijom položio njezine idejne osnove. Descartesova, kartezijanska misao učinila je u zapadnjačkoj svijesti prevrat, nazvan prosvjetiteljstvom: njegovom filozofijom počelo je na zapadu doba racionalizma, vladavine razuma. Descartes je odbacio svaku manifestaciju iracionalnog, vjerujući da je racionalni um najviši sudac u prosuđivanju stvarnosti. Sve što se nije moglo podvrgnuti prosuđivanju racionalnog uma i što se nije moglo kvantificirati, Descartes je proglasio irelevantnim: čovjekovi osjećaji, religiozno iskustvo, empatija, podsvijest, sve je to označeno drugorazrednim ili beznačajnim. Osamnaesto stoljeće bilo je doba prosvjetiteljstva, doba "vladavine razuma" (Age of Enlightenment, Age des lumières, Aufklärung), u kojem je sve što se nije moglo spoznati i legitimirati "zdravim razumom" proglašeno zabludom, predrasudom ili praznovjerjem. Promijenilo se tada i shvaćanje morala: po riječima filozofa A. Flewa: "Osnovno načelo moralnog sustava (u doba prosvjetiteljstva) počivalo je na razumu, a to je bilo načelo korisnosti". (A. Flew "Dictionary of Philosophy", London, 1984.). Drugi znameniti filozof, utemeljitelj nove paradigme modernoga industrijskoga doba bio je Francis Bacon (1561.-1626.), koji je proglasio indukciju, tj. empirizam jedinom ispravnim načinom spoznaje i jedinom legitimnom znanstvenom metodom. Drugi njegov, možda još značajniji doprinos ideologiji novoga doba vladavine prirodnih znanosti i industrijalizma, bila je teza da glavni cilj znanstvenih istraživanja nije spoznati prirodne zakone, već ovladavati prirodom uz pomoć tih zakona. Tako su materijalizam, racionalizam, empirizam i utilitarizam postavljeni kao veoma pogodan idejni okvir za razvijanje nove industrijske, kapitalističke civilizacije. Bitan doprinos ideologiji industrijskog, kapitalističkog društva dao je također engleski filozof Thomas Hobbes (1588.-1679.). Prema njemu čovjek po svojoj prirodi nije društveno biće, nego je slobodan i sebičan pojedinac ("čovjek je čovjeku vuk", "homo homini lupus"). Čovjek je sebičan, "osamljeni vuk" i stoga u takvom prvobitnom prirodnom stanju vlada "rat svih protiv svih" (bellum omnia contra omnes). Zbog opasnosti međusobnog istrebljenja ljudi su bili prisiljeni da društvenim ugovorom stvore državnu vlast i da dokrajče stanje stalnih sukoba, Th. Hobbes je tako ideološkoj paradigmi industrijske civilizacije dodao još jedno bitno obilježje: individualizam u njegovom radikalnom izdanju: egocentrizam.

Ipak, ni Smithova laissez-faire teorija, ni nova racionalistička, materijalistička, utilitaristička i individualistička paradigma prosvjetiteljstva nisu bile dovoljne za pokretanje industrijske revolucije i za stvaranje novoga kapitalističkoga društvenog uređenja. Njezin glavni, neposredan generator bila je tehnološka revolucija, ostvarena godine 1765. izumom parnoga stroja i godine 1770. izumom stroja za pređenje zvanog "Jenny". Epohalni izumi parnoga stroja Jamesa Watta i stroja za pletenje Jamesa Hargreavesa nisu bili slučajni i iznenadni događaji - u Engleskoj je od godine 1760. krenuo val tehnoloških inovacija na raznim područjima, a posebno su bila značajna poboljšanja u agrotehnici (novi tip željeznog pluga, plo-

dored usjeva, nove metode uzgoja i ishrane stoke itd.) koja su rezultirala znatnim povećanjem poljoprivredne proizvodnje. (T.S. Ashton "The Industrial Revolution, 1760-1830", The Oxford University Press, New York, 1964.). Nova energija parnog stroja i mehanička predilica pokrenuli su nagli razvitak tekstilne industrije: dok su godine 1780. u Engleskoj postojale svega dvije mehanizirane pamučne predionice, broj tekstilnih tvornica u narednih 20 godina povećan je na 52. Ubrzo se industrijski način proizvodnje proširio i na druge proizvodne sektore, jednako kao i na druge europske zemlje, a poslije i na druge kontinente. Pokazalo se da osobni interes, sloboda tržišta i slobodno poduzetništvo posjeduju (bez obzira na negativne socijalne i ekološke "nuspojave") veliku motivacijsku, inovatorsku i dinamičku snagu: 19. i 20. stoljeće bilo je doba neviđenog, eksplozivnog napretka znanosti, tehnologije, proizvodnje i potrošnje, doba trijumfa nove industrijske civilizacije.

Ipak, ubrzo su novi industrijski način proizvodnje i novi kapitalistički društveni poredak pokazali i svoju drugu ružnu, nehumanu stranu, prije svega u obliku grube i nemilosrdne eksploatacije radne snage (uključivši i dječji rad) koja je u skladu s Ricardovim "željeznom zakonom nadnica" za svoj rad dobivala tek minimum potreban za puko preživljavanje. To je dovelo do otpora izrabljivanih i obespravljenih radnika, s jedne strane, a sa druge strane do pojave mnogih kritičara kapitalističke eksploatacije i zagovornika društvenih reformi i uspostave novog socijalističkog društvenog uređenja (Saint-Simone, Charles Fourier, Louis Blanc, Proudhon, Lassale, Robert Owen i drugi). Najpoznatiji, najtemeljitiji i najradikalniji kritičar kapitalističkog ekonomskog i društvenog modela, Karl Marx (1818.-1883.) upozorio je na osnovnu unutarnju kontradikciju toga modela: dok nove tehnologije i nove proizvodne snage daju proizvodnom procesu kooperativni i društveni karakter, vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i prisvajanje viška vrijednosti stvorenog tom proizvodnjom ostaju u rukama privatnih vlasnika kapitala. Ta suprotnost rađa prema Marxovom uvjerenju neizbježnost klasnih sukoba koji će, kako je najavljeno u "Komunističkom manifestu", dovesti u konačnici do nasilnog rušenja kapitalističkog društvenog poretka. U svom najvažnijem djelu "Kapital", Marx je dalje razvio Ricardovu radnu teoriju vrijednosti, dopunjujući je tezom o višku vrijednosti, tj. o onom dijelu novostvorene vrijednosti koji prisvajaju kapitalisti. Taj se višak vrijednosti sve više koncentrira u rukama kapitalističkih magnata i na toj tendenciji Marx zasniva svoj ključni zaključak: "Centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljavanje rada dostižu točku na kojoj više ne mogu podnositi kapitalističku ljusku i razbijaju je". (K. Marx "Kapital I", Kultura, Zagreb, 1947., str. 684). Marx je priznao veliki proizvodni potencijal kapitalističkog sustava: u "Komunističkom manifestu" ističe se da je kapitalizam u svojoj stogodišnjoj vladavini razvio proizvodne snage veće i kolosalnije od svih prethodnih civilizacija zajedno, ali on istovremeno upozorava i na tri ključne slabosti toga sustava: a) krajnje nejednaku i nepravednu raspodjelu

dohotka; b) inherentnu sklonost cikličnim krizama i s tim povezanom masovnom nezaposlenošću i c) nezaustavljivu koncentraciju kapitala i stvaranje svemoćnih monopola, što će na kraju dovesti do propasti kapitalizma. Marx je također upozorio da se društvena i politička moć u kapitalističkom društvu u krajnjoj liniji zasniva na posjedovanju novca i kapitala i da su prema tome vlade u tim državama "samo odbor za upravljanje poslovima čitave buržoazije".

Bez obzira na mnoga osporavanja i kontroverze, Marxove su ideje snažno utjecale na društvena i politička zbivanja u drugoj polovini 19., a osobito u 20. stoljeću (jedan od najznačajnijih ekonomista 20. stoljeća, Joseph Alois Schumpeter (1883.-1950.), profesor na Harvardskom sveučilištu, nazvao je K. Marxa, i pored zamjerki nekim njegovim idejama, "genijem i prorokom". (J.A. Schumpeter "Capitalism, Socialism and Democracy", Harper & Brothers Publishers, New York, 1942., str. 21). Sve brojnija radnička klasa u Njemačkoj bila je pod znatnim utjecajem ideja K. Marxa. Najvjerojatnije je da je upravo strah od radničkih pobuna potaknuo njemačkog kancelara Otta von Bismarcka (1815.-1898.) da traži način kako bi ublažio okrutnosti kapitalizma: na njegovu su inicijativu u Reichstagu godine 1884. i 1887. doneseni zakoni kojima je prvi put u povijesti uvedeno osiguranje za slučaj bolesti, nesposobnosti i starosti. Slične su mjere uskoro usvojene i u drugim europskim zemljama, a u Velikoj su Britaniji godine 1911. pod pritiskom socijalističkog društva Fabian Society i sindikata donesene još povoljnije mjere socijalne sigurnosti.

Dok je Marx smatrao da je socijalistička revolucija moguća samo u industrijski najrazvijenijim zemljama i da prema tome neka zemlja prije socijalističke revolucije mora dostići visok tehnološki i industrijski razvitak i imati brojnan industrijski proletarijat, ta se revolucija stjecajem okolnosti dogodila u polufeudalnoj carskoj Rusiji, koja je bila tek u inicijalnoj fazi industrijskog i kapitalističkog razvitka. Taj je pokušaj izgradnje socijalističkog društva kao alternative socijalno defektnom kapitalizmu, prema tome, unaprijed bio osuđen na neuspjeh, osobito kada se uzmu u obzir pogreške u njegovoj realizaciji, ponajprije nepostojanje demokracije i represivni karakter vladanja. Tome valja dodati gušenje svake privatne inicijative i poduzetništva, zanemarivanje industrije potrošačkih dobara i životnog standarda građana (što je bilo znatnim dijelom uvjetovano primatom teške i vojne industrije zbog "hladnog rata" i utrke u naoružanju s Atlantskim savezom), također i prekasno i sporo uključivanje u informatičku revoluciju. (Zanimljiva se rasprava o uzrocima neuspjeha socijalističkog projekta u Sovjetskom Savezu i u drugim istočnoeuropskim zemljama može naći u knjizi nobelovca Josepha Stiglitzza "Whither Socialism?", The MIT Press, Cambridge, 1994.).

No, kapitalistički ekonomski i društveni sustav usprkos radničkom otporu i socijalističkim kritičarima nezadrživo je napredovao i širio se, iako uz povremene zastoje, poremećaje i krize. U nemilosrdnoj, darvinističkoj tržišnoj utakmici mnogi su poduzetnici propadali, ali je još više novih poduzeća nicalo i prosperi-

ralo. To dinamičko obilježje kapitalizma J.A. Schumpeter nazvao je “kreativnom destrukcijom”. Općenito, J.A. Schumpeter kapitalistički je sustav ocijenio veoma vitalnim i fleksibilnim, sposobnim da se stalno prilagođuje, reformira i evoluirao. Stalne tehnološke inovacije, tržišna konkurencija, osvajanje novih tržišta, novi oblici industrijske organizacije i poslovanja, a prije svega neutaživa težnja za sve većim profitima bili su pogonska snaga koja je kapitalističkom sustavu davala dotad neviđen dinamizam, fleksibilnost i ekspanzivnost.

No, sa druge strane socijalna je polarizacija bivala sve oštrijom: industrijski su kapitalisti, kao što ističe J.K. Galbraith, “stjecali ogromne profite i stvarali velika bogatstva o kakvima kraljevi i veleposjednici nisu mogli ni sanjati”. (J.K. Galbraith “The Age of Uncertainty”, Houghton Mifflin Company, Boston, 1977., str. 46). Prekomjerno bogaćenje kapitalističke klase objašnjavano je tezom “o održanju najsposobnijih”, dakle socijalnim darvinizmom kao neizbježnim prirodnom zakonom. Teoretičar socijalnog darvinizma, engleski filozof Herbert Spencer (1820.-1903.), smatrao je bogaćenje prirodnom posljedicom urođene superiornosti i darvinističkom sposobnošću prilagođivanja. Time je H. Spencer pružio teoretsko objašnjenje i moralno opravdanje bogaćenju: bogataši su bogati zato što su superiorni, jer biološki više vrijede i stoga nitko, a pogotovo ne država, nema pravo dirati to bogatstvo niti se smije miješati u način njegova stjecanja. H. Spencer je čak smatrao da svako pružanje pomoći siromašnima sprečava napredak ljudskoga roda, jer jedino oskudica može natjerati te ljude, koji su po prirodi lijeni, da se trude i da rade. (Herbert Spencer “The Study of Sociology”, D. Appleton and Co., New York, 1891., str. 438), a William Graham Sumner, profesor na sveučilištu Yale i gorljivi sljedbenik H. Spencera, ovako je obrazlagao povlašteni položaj bogataša: “Milijunaši su proizvod prirodnog odabiranja... Upravo zato što su odabrani, u njihovom se rukama gomila bogatstvo... Slobodno ih možemo smatrati odabranim predstavnicima društva za obavljanje stanovitih za društvo korisnih poslova. Točno je da oni stječu goleme prihode i da žive u raskoši, ali za društvo je to dobro rješenje”. (Prema citatu iz knjige Richard Hofstadter “Social Darwinism in American Thought”, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1945., str. 44).

U 19. stoljeću na zapadu je bila pretežno prihvaćena ideja da su siromaštvo i bijeda neizbježni, da su oni posljedica neumitnog djelovanja ekonomskih zakona, jednako kao i posljedica prirodnog zakona o selekciji i preživljavanju najsposobnijih. No i na Zapadu je tada bilo, i to izvan socijalističkih i sindikalnih krugova, drugačijih mišljenja. Profesor Thornstein Veblen (1857.-1929.) oštro je kritizirao pripadnike američkog establišmenta (White Anglo-Saxon Protestants, WASP), tvrdeći da su oni stekli uspjeh i bogatstvo zahvaljujući uglavnom lukavosti i bezobzirnosti ili nasljeđu. (T. Veblen “The Theory of Leisure Class”, Houghton Mifflin Co., Boston, 1973.). On je u ekonomsku teoriju uveo pojam “upadljiva potrošnja” (conspicuous consumption) kojoj je glavna svrha impresionirati druge. Drugi poznati kritičar asimetrične i nepravedne raspodjele dohotka bio je engle-

ski ekonomist Arthur Pigou (1877.-1959.), koji je dao teoretsku osnovu reforme kapitalističkoga sustava poznatu kao Welfare State (država blagostanja). On je zastupao stajalište da se ukupna dobrobit nekog društva povećava transferom dijela dohotka od bogatih na siromašne. (A. Pigou "The Economics of Welfare", Mac-Millan, London, 1920.). To je svoje stajalište obrazložio tezom da se granična korisnost novca smanjuje povećanjem njegove količine (što znači da npr. povećanje mjesečne plaće za 1000 kuna onome čija je plaća 20.000 kuna ima mnogo manju graničnu korisnost od 1000 kuna povećanja osobi s mjesečnom plaćom od 2.000 kuna). Pigouova teza o smanjenju granične korisnosti novca, opravdavanjem preraspodjele dohotka fiskalnom i socijalnom politikom, veliki je odmak od klasične ekonomske teorije.

Ipak, najveće promjene u teoriji i politici kapitalističkog sustava izazvat će engleski ekonomist John Maynard Keynes (1883.-1946.), njegove će ideje bitno oblikovati kapitalističku ekonomiju u tijeku pola stoljeća, od 1930. do 1980.-tih godina. Njegova je glavna teza bila da je jedino država sposobna izvući neko gospodarstvo iz duboke ekonomske krize i smanjiti visoku stopu nezaposlenosti, i to tako da javnim financiranjem iz državnog proračuna stimulira potražnju i zapošljavanje. Mnogi stavljaju Keynesovu knjigu "The General Theory of Employment, Interest and Money" (Harcourt, New York, 1936.) uz bok kapitalnim djelima ekonomske teorije kao što su Smithov "The Wealth of Nations" (1776.) ili Marxov "Das Kapital" (1867.), djelima koja su bitno oblikovala ekonomsku misao i povijest 19. i 20. stoljeća. Keynes je upozoravao da visoku nezaposlenost ne može riješiti samokorigirajući mehanizam tržišta. On je vidio samo jedno rješenje toga problema: financiranje javnih projekata iz državnog budžeta da bi se potakli potražnja i gospodarski oporavak. Svojim člankom s naslovom "The End of Laissez-Faire" objavljenim godine 1926., tj. nekoliko godina prije izbijanja Velike ekonomske krize, on osporava tezu klasične ekonomske znanosti prema kojoj slobodno tržište i privatno poduzetništvo automatski stvaraju tendenciju prema punoj zaposlenosti radne snage. Glavna propozicija klasične ekonomije bila je da kolebanje tržišnih cijena i nadnica osigurava ravnotežu ponude i potražnje, da je svaki poremećaj te ravnoteže privremeni fenomen i da će slobodno djelovanje tržišnih zakona ponovno uspostaviti makroekonomsku ravnotežu i punu zaposlenost. Keynes je nasuprot tome tvrdio da u silaznoj fazi ekonomskog ciklusa zbog očekivanog pada profita i povećanih kamatnih stopa mora doći do smanjenja privatnih investicija. Stoga do obrata može doći jedino povećanjem javnih investicija, čime se stavlja u pogon tzv. investicijski multiplikator. Dok je Keynesova doktrina u sferi mikroekonomije ostavljala tržištu slobodno djelovanje, na području makroekonomije, tj. u raspodjeli nacionalnog dohotka, u kontroli agregatne potražnje i zaposlenosti, ona je pledirala za aktivnu ulogu države. Keynesova doktrina državnog intervencionizma i njegove preporuke predsjedniku Rooseveltu spasile su američku privredu od kolapsa za vrijeme Velike ekonomske krize 1929.-1933. godine.

Dok je do te Velike krize, koja je ugrozila sam opstanak kapitalističkoga sustava, Smithovo i Ricardovo učenje suvereno vladalo ekonomskom teorijom i praksom, Keynesove su ideje dominirale u velikome dijelu 20. stoljeća, sve do osamdesetih godina 20. stoljeća. Mnogi vodeći zapadni ekonomisti zagovarali su u to vrijeme državno reguliranje gospodarskih procesa, ne osporavajući bitnu ulogu slobodnoga tržišta, ali upozoravajući na njegove nedostatke. Kod toga se posebno naglašavala narasla moć oligopola i monopola i njihova mogućnost manipuliranja cijenama i tržištem, što je dovelo, kako ističe švedski ekonomist Gunnar Myrdal, do raspada kompetitivnog tržišta. (G. Myrdal "Beyond the Welfare State", Methuen & Co. Ltd., London, 1960.). Stoga je, smatra Myrdal, prijeko potrebno radi zaštite javnoga interesa, državno reguliranje glavnih makroekonomskih parametara. Jedino se na taj način, po njegovom uvjerenju, mogu neutralizirati štetne posljedice "deformiranog tržišta". Uloga države postala je osobito važna zbog proklamirane politike pune zaposlenosti, gospodarskoga rasta i ostvarenja "države blagostanja", što je postalo obilježje gotovo svih zapadnih zemalja poslije Drugog svjetskog rata. Gorljivi pobornik "države blagostanja" i državnoga intervencionizma, čuveni američki ekonomist John Kenneth Galbraith, tvrdi da klasična ekonomska teorija više ne odgovara novoj stvarnosti kapitalizma, kojom dominiraju velike korporacije i koja očigledno demantira iluziju o kompetitivnom tržištu. (J.K. Galbraith "The New Industrial State", Boston, 1967). On kaže: "Prepuštene same sebi tržišne sile ne rade za opće dobro, osim možda za dobro moćnih". Kritizirajući nesputano djelovanje tržišnih zakona K. Galbraith upozorava da ono neizbježno dovodi do neopravdane nejednakosti u raspodjeli dohodaka, što uzrokuje "distorziju u korištenju resursa", jer ih preusmjerava od "zadovoljavanja prijeko potrebnih potreba većine prema ezoteričnim potrebama manjine". On također tvrdi da je pojam tzv. "suverenosti potrošača", koji navodno svojim željama i potrebama preko tržišta određuju strukturu proizvodnje, običan mit, jer korporacije agresivnom i sugestivnom reklamom manipuliraju željama porošača.

Razdoblje od Velike ekonomske krize tridesetih godina 20. stoljeća, pa sve do osamdesetih godina istoga stoljeća zapadna društva obilježavaju državnim intervencionizmom i opsežnim mjerama socijalne politike (Welfare State), što je najjasnije očitovano naglim porastom udjela državnih prihoda u ukupnom domaćem bruto proizvodu, u većini slučajeva na 40% do 50%. Američko sveučilište Wisconsin i njegov profesor John R. Commons (1862.-1945.) bili su u SAD izvorište ideja i inicijativa za mjere socijalne politike i za borbu protiv siromaštva. Federalna je vlada prihvatila mnoge prijedloge profesora J. Commonsa: Kongres je još godine 1935. prihvatio zakon o pomoći nezbrinutim starim ljudima i ovisnoj djeci, o naknadama za nezaposlene i zakon o sustavu starosnih mirovina (koje su financirane iz posebnog poreza). Ti su zakoni usvojeni usprkos snažnom otporu poslovnih krugova: National Association of Manufacturers osobito se protivila zakonu o naknadama za nezaposlene, tvrdeći da se tom mjerom

uvodi socijalistička kontrola nad američkim gospodarstvom i da ona poništava individualnu inicijativu, odgovornost i štedljivost. Poslije je federalna vlada donijela zakon o zdravstvenom osiguranju, o subvencioniranju troškova stanovanja, o dječjem dodatku, a uvedeni su i besplatni tečajevi za osposobljavanje za nova radna mjesta, pokrenuti su programi za gradnju stanova za obitelji s niskim prihodima i sl. Prihvaćena je ideja J.K. Galbraitha izložena u knjizi "Affluent Society" da se smisao ekonomskog rasta sastoji u povećanju blagostanja svih građana. U skladu s tim Kongres je godine 1965. usvojio "Great Society Program" i "War on Poverty Program", i ambiciozni program predsjednika L. Johnsona nazvan "Great Society". Tako je "država blagostanja" usprkos otporu poslovnih krugova postala obilježjem zapadnih kapitalističkih društava sve do osamdesetih godina, do novog trijumfa "laissez-faire" i nesputanih zakona tržišta u obliku neoliberalnog kapitalizma ili tržišnog fundamentalizma.

Novi veliki zaokret u ekonomskoj teoriji i politici u većini zapadnih zemalja, a ponajprije u SAD, dogodio se pod istovremenim utjecajem više čimbenika. Jedan od prvih događaja koji su doveli do povratka na slobodno tržište, kao jedinog regulatora ekonomskih procesa, bili su naftna kriza godine 1973. i drastično povećanje cijena sirove nafte, kao posljedica kartelskog djelovanja OPEC (Organisation of Petroleum Exporting Countries). Zemlje proizvođači nafte udružene u OPEC podigle su godine 1973. najprije cijenu nafte od 1.90 na 9,76 USD po barelu; drugi naftni šok došao je godine 1979., kada je cijena jednoga barela skočila od 12,70 na 28,76 USD po barelu. Drastičan porast cijena nafte izazvao je u SAD, a i u ostalim zapadnim zemljama inflaciju, pad proizvodnje i zaposlenosti. Poslovni krugovi i ekonomisti sa sveučilišta u Chicagu, predvođeni profesorom Miltonom Friedmanom, žestokim zagovornikom "tržišnog fundamentalizma", predlagali su kao izlaz iz ekonomske recesije povratak na slobodno tržište oslobođeno državnog uplitanja, smatrajući da će deregulacija, liberalizacija i privatizacija gospodarstva prema staroj klasičnoj formuli riješiti nastale probleme. Republikanska administracija predsjednika Ronalda Reagana, koja je došla na vlast godine 1980., kao i konzervativna vlada Margaret Thatcher, koja je u Velikoj Britaniji pobijedila na izborima godine 1979., objeručke su prihvatile novi neoliberalni kurs ekonomske politike. R. Reagan najprije je promijenio neke odredbe Sherman Antitrust Billa, koji je američki Kongres donio godine 1960., to je učinjeno radi ograničavanja monopola. Zatim je smanjena nadležnost Federal Trade Commission u suzbijanju antikompetitivnog ponašanja na tržištu. Istovremeno je smanjena uloga državnog budžeta u preraspodjeli dohotka, i to prije svega snižavanjem najviše porezne stope na dohodak od 75% na 33%. Smanjen je i porez na kapital i imovinu, a povećani su porezi na potrošnju, time je težište poreznog opterećenja prebačeno s kapitala na građane. Pored toga su Reaganova administracija i "big business" poduzeli sve da bi smanjili ulogu i utjecaj sindikata.

U neoliberalnoj ekonomiji velike multinacionalne korporacije postaju glavni akteri na gospodarskoj sceni. Korporacije kojima je jedini cilj maksimizira-

cija profita i porast vrijednosti svojih dionica dominiraju, ne samo gospodarskim životom pojedinih zemalja, nego i globalnim gospodarstvom. Njima upravljaju profesionalni menadžeri, koji u mnogo slučajeva djeluju neovisno o vlasniku tih korporacija, tj. o vlasniku dionica. Dok je u klasičnoj ekonomskoj doktrini novac bio samo sredstvo razmjene, štednje i akumulacije, u neoliberalnom, globalnom kapitalizmu novac postaje svrha za sebe, jer se njime stječe ne samo bogatstvo, nego i ekonomska i društvena, odnosno politička moć. Glavno obilježje toga novoga, radikalnoga modela kapitalizma jest zaokret prema maksimizaciji profita po svaku cijenu, osobito snižavanjem troškova rada. Sve oštrija konkurencija nameće premještanje proizvodnje u zemlje s nižim troškovima rada, s nižim poreznim opterećenjima i s ostalim pogodnostima. Društveni ciljevi, koji su u doba prevlasti Keynesove doktrine imali stanovitu važnost, padaju sada potpuno u drugi plan. Profitni se motiv apsolutizira, a novac dobiva značenje najviše društvene vrijednosti. Profitni motiv i novac kao vrhunске vrijednosti prodiru i u vanekonomske sfere, u područja kao što su obrazovanje, zdravstvo, kultura, sport i druge društvene i javne djelatnosti. Zbog silno narasle ekonomske i društvene moći velikih korporacija J.K. Galbraith nazvao je to novo doba korporativnim kapitalizmom. On je upozorio na simbiotsku povezanost moderne korporacije i države, "koja se zasniva na diobi moći i nagrada koje iz toga proizlaze". (J.K. Galbraith "The Age of Uncertainty", str. 283). J.K. Galbraith ovako opisuje sve dominantniju ulogu korporacija u modernom kapitalizmu: "Mit da je velika korporacija marioneta tržišta i nemoćni sluga potrošača zapravo je jedna od dosjetki, uz pomoć kojih se ovjekovječuje moć korporacija... Mi osjećamo da naše živote oblikuju drugi; moderne korporacije odlučujuće utječu u modernom kapitalističkom društvu". (ibid. str. 284).

Važan čimbenik jačanja moći korporacija i erozije uloge nacionalnih država u gospodarskim procesima jest informatička revolucija, tj. kompjutorizacija proizvodnih, komunikacijskih, financijskih i upravljačkih procesa. Ta je revolucija snažno ojačala proizvodni potencijal, dinamičnost, fleksibilnost, učinkovitost, profitabilnost i konkurentnost velikih korporacija, omogućivši i potičući njihovu nezaustavljivu globalnu ekspanziju. Mrežno komunikacijsko i poslovno povezivanje gospodarskih subjekata na regionalnoj i globalnoj razini omogućeno je razvitkom umreženih, interaktivnih računalnih sustava. Korporacije su sada mogle bez poteškoća locirati svoje pogone i njima upravljati na bilo kojoj točki planeta, premještajući ih na mjesta s najnižim troškovima proizvodnje, osobito u zemlje trećega svijeta sa deset i više puta jeftinijom radnom snagom, s manjim ili nikakvim porezima i s nižim ekološkim standardima. U tim novim uvjetima državne granice, uplitanje države u ekonomske procese radi zaštite javnih interesa i djelovanje sindikata radi zaštite radničkih interesa, postali su nepodnošljiva smetnja ekspanzionizmu i slobodnom globalnom poslovanju sve moćnijih multinacionalnih korporacija i međunarodnog financijskog kapitala. Među mnogim

ekonomistima i političarima prevladalo je uvjerenje da je umreženo nacionalno i svjetsko gospodarstvo u novoj postindustrijskoj, informatičkoj eri povećalo svoju sposobnost prilagođivanja, samoreguliranja i samoispravljanja, dakle sposobnost održavanja dinamičke gospodarske ravnoteže, sposobnost homeostaze, bez potrebe za državnim reguliranjem. Sve je to išlo na ruku zagovornicima neoliberalne ekonomske doktrine, koja je posljednjih desetljeća 20. stoljeća potpuno zavlada u SAD, a velikim dijelom i u Zapadnoj Europi. Johna Maynarda Keynesa, rodonačelnika državnog intervencionizma i socijalne države definitivno je zamijenio Milton Friedman, profesor čikaškog sveučilišta, glavni ideolog apsolutne slobode tržišta, beskompromisni zagovornik ukidanja državnog angažmana u gospodarskim procesima i ogorčeni protivnik socijalne države (Welfare State).

Milton Friedman već je na početku šezdesetih godina 20. stoljeća tražio radikalnu reviziju državnog reguliranja tržišnog gospodarstva. On je u svojoj knjizi "Capitalism and Freedom" (The University of Chicago Press, Chicago, 1962.) zahtijevao da se država odrekne određivanja minimalnih plaća, kamatnih stopa komercijalnih banaka, kontrole stanarina, programa socijalne pomoći, određivanja uvoznih kvota za neke proizvode, a posebno programa obveznog mirovinskog osiguranja i financiranja tzv. socijalnih stanova. Prema M. Friedmanu bi se morala uloga države ograničiti na donošenje općevažećih pravila igre, tj. pravila tržišnog takmičenja. On se usprotivio tzv. "paternalističkoj" ulozi države, pod čime je podrazumijevao pomoć raznim skupinama socijalno ugroženog stanovništva, koja zahtijeva redistribuciju dohodaka, smatrajući da razni oblici socijalne skrbi moraju biti funkcija humanitarnih organizacija. Pobjijajući tezu da je privreda koja je zasnovana na slobodnom tržištu i na privatnom poduzetništvu inherentno nestabilna i sklona cikličkom kretanju s naizmjeničnim usponima i padovima, on je osporavao potrebu državne intervencije u svrhu postizanja pune zaposlenosti, gospodarske stabilnosti i rasta. Da bi se postigli gospodarska ravnoteža i održivi rast, potrebno je ograničiti državnu aktivnost na monetarnu i fiskalnu politiku i na izgradnju stabilnog pravnog okvira. M. Friedman je najpoznatiji po svojoj monetarnoj teoriji, odnosno kvantitativnoj teoriji novca. On je bio uvjeren da su promjene u količini novca u optjecaju najvažniji pojedinačni čimbenik, koji utječe na razinu cijena i na opću gospodarsku aktivnost. Njegovo inzistiranje na ukidanju državnog intervencionizma bilo je motivirano, ne samo ekonomskim, nego i političkim razlozima: on upozorava da koncentracija moći u rukama države ugrožava slobodu pojedinca i demokraciju. Jedino disperzija moći i prava odlučivanja, što se postiže slobodnim djelovanjem tržišta i slobodnim poduzetništvom, osigurava slobodu i demokraciju. Kao dokaz svoje teze da politička sloboda ne može postojati bez ekonomske slobode on kaže: "Povijest ukazuje da je kapitalizam prijeko potreban za političku slobodu".

Posljednjih desetljeća protekloga stoljeća nastupilo je doba deregulacije, privatizacije i liberalizacije, a transnacionalne su korporacije toliko ojačale da su mo-

gle vladama velikim dijelom diktirati ekonomsku politiku i zahtijevati šire i slobodnije okvire svoga djelovanja. Svjetska trgovinska organizacija (WTO) ubrzala je ukidanje preostalih barijera slobodnoj međunarodnoj trgovini. Kao što ističe Noreena Hertz, WTO je izrasla u moćni organizam pod dominantnim utjecajem korporacija, koji nastoji ukinuti državne restrikcije i regulacije koje ograničuju neometano globalno kretanje roba i kapitala, značajno reducirajući na taj način gospodarski suverenitet nacionalnih država. (Noreena Hertz "Silent Takeover: Global Capitalism and the Death of Democracy", Free Press, New York, 2002.). U nekim je slučajevima WTO pod prijetnjom sankcija zahtijevao od pojedinih zemalja, kada je to štetilo interesima korporacija, da promijene ili ukinu zakone za zaštitu okoliša, radnika ili potrošača. WTO se usprotivio zabrani koju je donijela Europska Unija, o proizvodnji i uvozu govedine od krava tretiranih sintetskim hormonima, a to je obrazloženo tvrdnjom da se time krše standardi WTO o slobodnoj međunarodnoj trgovini. Mnogi postupci i odluke WTO govore u prilog stajalištu, da ta međunarodna organizacija služi prije svega interesima transnacionalnih korporacija i međunarodnog financijskog kapitala. Predsjednik Cato Instituta William Niskanen kaže: "Korporacije su postale toliko moćne da ugrožavaju države", a Ira Jackson, profesor Kennedy School of Government, tvrdi da su "korporacije i njihovi čelnici zauzeli mjesto politike i političara, kao novi vrhovni svećenici i vladajući oligarsi našeg sustava". (citati iz knjige Joel Bakan "Korporacija, patološka težnja za profitom i moći", Mirakul d.o.o., Zagreb, 2005., str. 38).

Mnogi ugledni ekonomisti, pristaše neoliberalne doktrine i neki vodeći poslovni ljudi postali su svjesni "štetnih nuspojava" često bezobzirnog djelovanja korporacija, ali se oni i dalje protive državnom reguliranju, smatrajući da je slobodno tržište najpogodnije sredstvo za reguliranje i ispravljanje ponašanja korporacija. Oni priznaju da nisu ispunjena očekivanja i obećanja neoliberalne doktrine o tome da će deregulacija, privatizacija i liberalizacija uroditi povećanim općim blagostanjem. Neostvarena obećanja o općem porastu standarda potvrđuje podatak koji spominje Joel Bakan: na kraju desetogodišnjeg snažnog gospodarskog rasta (1990.-2000.) u SAD je 26% zaposlenika primalo plaće na razini siromaštva, a ukupna imovina više od 30% američkih kućanstava vrijedila je manje od 10.000 USD. (ibid. str. 181). Čak je i Milton Friedman u jednom intervjuu, kako navodi J. Bakan, izrazio zabrinutost zbog sve veće dvoklasne podjele američkoga društva na bogate i siromašne, upozoravajući da se u takvoj situaciji "ne može održati prava demokracija zbog opasnosti da siromašni dignu čitav sustav u zrak". (ibid. str. 180). A Ira Jackson u svojoj analizi desetogodišnje bilance vladavine neoliberalnog kapitalizma upozorava da neoliberalni kapitalizam ostavlja iza sebe i previše žrtava, da polovina svjetskog stanovništva živi u siromaštvu, a planet Zemlja vrtoglavo juri prema ekološkoj katastrofi. Problem je neoliberalnog kapitalizma, prema Iri Jacksonu, u tome što je on postao globalna ideologija bez morala. Ako kapitalizam ne usvoji svoj moralni kodeks i ako korporacije ne promijene svoje

ponašanje, upozorava Ira Jackson, ostvarit će se proročanstvo Karla Marxa o propasti kapitalizma, i to zbog vlastitih ekscesa. (ibid. str. 180).

No, ni Ira Jackson ne vidi rješenje problema u državnom ograničavanju tržišne slobode i u javnoj kontroli poslovanja korporacija, smatrajući da težnja za većom dobiti nije u suprotnosti s moralnim načelima. Tom se stajalištu pridružuje i Robert Monks, koji u svojoj knjizi "The Emperor's Nightingale: Restoring the Integrity of the Corporation in the Age of Shareholders Activism", (Perseus Publishing, New York, 1998.) zastupa tezu o potrebi jačanja društvene odgovornosti i moralne obnove korporacija. On smatra da dioničari koji danas čine znatan dio populacije u razvijenim zemljama (u SAD oko polovine ukupnog broja stanovnika posjeduju dionice), moraju upotrijebiti svoju vlasničku moć radi zaštite javnog interesa i nametnuti korporacijama društveno odgovorno ponašanje. R. Monks predlaže reformu korporativnog kapitalizma vraćanjem kontrole nad poslovanjem korporacija njihovim vlasnicima, t.j. dioničarima. On, dakle, pledira za neki oblik "dioničarske demokracije" u nadi da će dioničari biti vjerodostojni zastupnici, ne samo svojih već i općedruštvenih interesa. Nevolja je s tom argumentacijom u tome što, prvo, veliki broj građana (a često i velika većina) uopće ne posjeduju dionice; drugo, što je vlasništvo dionica u pravilu koncentrirano u rukama malog broja najbogatijih građana; i treće, što je teško pretpostaviti da bi dioničari (mali ili veliki) dali prednost općedruštvenim pred svojim osobnim financijskim interesima. Jasno je, dakle, da dioničari ne mogu biti zastupnici javnih interesa i da su ideje o moralnom preobražaju korporacija i o "dioničarskoj demokraciji" iluzija ili obmana.

Zanimljivo je da je i George Soros, financijski magnat i filantrop, koji ima veliko osobno iskustvo u funkcioniranju neoliberalnog, globalnog tržišta (osobito financijskog) oštar kritičar tržišnog fundamentalizma i vjerovanja u "magiju tržišta". On u svojoj prvoj kritici neoliberalnog kapitalizma izloženoj u knjizi "Le defi de l' argent" (Paris, 1996.) opisuje promjene nastale u kapitalističkom modelu u odnosu na stanje poslije Drugog svjetskog rata, ističući da je sada prevladala "magija tržišta" i ideologija socijalnog darvinizma, tj. preživljavanja najsposobnijih i najspretnijih. On istovremeno podsjeća da nesputano slobodno tržište tendira stvaranju neravnoteža koje imaju kumulativni karakter. On već tada upozorava da će Zapad, ako tržište ne bude stavljeno pod društvenu kontrolu, doživjeti katastrofu goru od one iz tridesetih godina 20. stoljeća. Priznajući da tržišni fundamentalizam zanemaruje društvene vrijednosti, on predviđa "dolazak konačne krize korporacijskog kapitalizma", pa kaže: "Javit će se izvorni politički pokreti koji će nacionalizirati multinacionalne korporacije i preuzeti nacionalno bogatstvo... Pitanje je hoće li se to dogoditi sada ili u nekoj narednoj prilici". Na drugome mjestu u spomenutoj knjizi on izričito kaže: "Predviđam neizbježan raspad globalnog kapitalističkog društva". (ibid. str. 142). I u svojoj drugoj knjizi (G. Soros "The Crisis of Global Capitalism, Open Society Endangered", New York,

1998.) G. Soros upozorava na veliku inherentnu nestabilnost međunarodnog financijskog tržišta. Tu je knjigu pisao neposredno nakon velike financijske krize koja je započela u Tajlandu godine 1997. i koja je ozbiljno uzdrmla globalni kapitalistički sustav. On je tada, 15.9.1998. godine, u izlaganju pred američkim Kongresom izjavio: "Globalni je kapitalistički sustav, koji je zaslužan za iznimni napredak ove zemlje, u tijeku protekloga desetljeća počeo pucati po svim šavovima. Trenutni pad na burzi SAD tek je jedan od pokazatelja i to zakašnjeli daleko dubljih problema koji pogađaju svjetsku ekonomiju." Ipak, raspad kapitalističkoga sustava, čega se G. Soros tada bojao, izbjegnuto je, ali su ostale velika nestabilnost i ranjivost i nove "transakcijske" (kako je G. Soros naziva) globalne ekonomije. Po njegovom je mišljenju opasna iluzija da globalni kapitalistički sustav prepušten sam sebi teži ravnoteži. Suvremena su financijska tržišta podložna naglim i nepredvidivim ekscesima i ako se njihova ravnoteža naruši preko određene kritične točke, ona se neće sama vratiti u stanje ravnoteže. G. Soros na osnovi vlastitoga iskustva opovrgava mišljenje nekih autora o mogućnosti povećanja društvene i moralne odgovornosti korporacija. On kaže da su sudionici u tržišnoj utakmici silom prilika primorani na ignoriranje moralnih obveza i da su financijska tržišta inherentno amoralna. On se sam u svojim financijskim transakcijama rukovodio samo jednim načelom: maksimizirati svoju dobit odmjeravanjem rizika spram dobiti, pa zaključuje: "Da sam računao s društvenim posljedicama, moje bi kalkulacije o riziku/dobiti propale i moji bi izgledi da uspijem bili znatno slabiji". (ibid. str. 240). G. Soros također osporava tezu da kapitalizam pridonosi jačanju demokracije, jer oni slijede različita načela: u kapitalizmu je mjerna jedinica uspjeha novac, a u demokraciji glasovi građana, u kapitalizmu je dominantan privatni, a u demokraciji javni interes. Raskorak između kapitalizma i demokracije, podsjeća G. Soros, potvrđuje i činjenica da korporacije podupiru autokratske režime ako to odgovara njihovim interesima. No, sposobnost država da se brinu o blagostanju svojih građana danas je na velikoj kušnji zbog velike moći i stalnog utjecaja korporacija, što je rezultiralo dekonstrukcijom države blagostanja. Multinacionalne korporacije i međunarodni financijski kapital sve više potiskuju suverenitet nacionalnih država.

Prema G. Sorosu, rješenje je krize globalnog neoliberalnog kapitalizma u koncepciji "otvorenog društva", kao posebnog oblika stvarno demokratskog i slobodnog društvenog uređenja. On je ideju "otvorenog društva", preuzeo od engleskog filozofa Karla Poppera, koji je to društvo shvaćao kao suprotnost zatvorenim, totalitarnim društvima. Izgradnju "otvorenog društva", ističe G. Soros, valja početi s reafirmacijom moralnih i društvenih vrijednosti, jer nijedan društveni sustav bez tih vrijednosti ne može dugoročno preživjeti. On ne iznosi podrobnosti o ekonomskim i političkim obilježjima modela otvorenoga društva, već naglašava da je bitno usvojiti kodeks univerzalnih vrijednosti, na osnovi kojih će se oblikovati najpogodniji konkretni uzorci, bez težnje za savršenstvom: "otvoreno društvo"

nije savršeno, ali ono je otvoreno za neprestano usavršavanje. Zastupnička demokracija i tržišna ekonomija ostaju bitni elementi "otvorenog društva", ali njih treba dopuniti društvenim mehanizmom za reguliranje tržišta, posebno financijskog. Tržišna ekonomija je neizbježna, ali ona ne znači nesputano zadovoljavanje osobnih interesa i prihvaćanje ideologije laissez-faire: kada ljudi ne bi bili u stanju ograničiti vlastite interese, "otvoreno društvo", smatra G. Soros, ne bi preživjelo. Kada god osobni interes dođe u sukob s društvenim interesom, ovaj posljednji mora pobijediti. Zastupnička demokracija prema doktrini "otvorenog društva" mora osigurati učinkovite mehanizme kolektivnog odlučivanja koji će djelovati u najboljem interesu društvene zajednice. G. Sorosa, međutim, u uvjetima globalizirane ekonomije najviše zabrinjava nedostatak međunarodnih institucija za nadzor globalnog financijskog tržišta koje je podložno iznenadnim poremećajima i krizama. Budući da MMF nije "odveć uspješan" u osiguranju stabilnosti globalne ekonomije, G. Soros predlaže osnivanje posebne međunarodne institucije za superviziju međunarodnog financijskog tržišta koje ima presudnu važnost za opću globalnu ekonomsku ravnotežu. Prema svemu izloženome jasno je da se G. Soros protivi radikalnom redizajniranju ekonomsko-društvenog uređenja koje bi težilo uspostavljanju nekog idealnog modela. Ideja "otvorenog društva" uvažava pluralizam kulturnih i civilizacijskih tradicija i stoga dopušta različite društveno-ekonomske modele, uz uvjet da udovoljavaju načelima općeprihvaćenog kodeksa moralnih i društvenih vrijednosti. G. Soros ne smatra da je jedino zapadna forma demokracije i tržišne ekonomije kompatibilna s idejama "otvorenog društva": njemu je jasno da će zemlje s konfucijanskom, islamskom ili nekom drugom civilizacijskom tradicijom imati drugačije konkretne oblike društvenih i ekonomskih odnosa, ali je kod toga bitno da se poštuju, kako sloboda i dostojanstvo pojedinca, tako i opći društveni interesi.

Američki sociolog, profesor na sveučilištu Berkeley, Manuel Castells u svojoj analizi informatičke revolucije u uvjetima neoliberalnog kapitalizma upozorava da ona neizbježno dovodi do produbljivanja društvene polarizacije, određenije - do pogoršanja položaja radnika. (Manuel Castells "The Information Age: Economy, Society and Culture", Blackwell Publishers, Oxford, 1998.). Ako se dopuste neobuzdana tržišna konkurencija, kompjutorizacija, informatizacija, umreživanje i globalizacija, to će rezultirati dualizacijom društvene strukture, tj. oblikovanjem tankog sloja veoma bogatih i moćnih nasuprot većini slabo plaćenih i nemoćnih. U novoj informatičkoj ekonomiji postoji tendencija stvaranja novog uzorka zapošljavanja: s jedne strane, oblikuje se malobrojna, središnja, stalna radna snaga, a sa druge strane ostaje većina radnika s povremenim i privremenim zaposlenjem. M. Castells zaključuje: proces povijesnog prijelaza na informatičko društvo i globalnu ekonomiju u postojećem neoliberalnom društvenom kontekstu prati pogoršanje uvjeta rada i života velikoga dijela radne snage i stvaranje polariziranog, dualnog društva. On ukazuje na još jedno obilježje nove neoliberalne

ralne i informatičke ere kapitalizma: kapital se sada pretežno stvara i oploduje u financijskoj sferi. Financijski tokovi i transakcije dominiraju tzv. realnom ekonomijom: proizvodnja i promet roba i usluga postaju u neku ruku privjesak financijskog kapitala. Glavni akteri u globalnom, neoliberalnom kapitalizmu nisu više u pravilu vlasnici sredstava za proizvodnju, već menadžeri velikih banaka, financijskih institucija i investicijskih fondova, jednako kao i menadžeri multinacionalnih korporacija. Strategijom gospodarskih procesa sada upravlja globalna mreža financijskoga kapitala, odnosno ljudi koji kontroliraju tu mrežu.

Iskustva i zapažanja švicarskog sociologa i dugogodišnjeg dužnosnika UN, Jeana Zieglera, koji je kao šef raznih misija UN boravio u velikom broju zemalja trećega svijeta bit će koristan prilog ovoj raspravi o prirodi i učincima neoliberalnog kapitalizma. Njegovo je mišljenje da su vrata globalnoj prevlasti neoliberalnog kapitalizma postala širom otvorena velikim dijelom zahvaljujući urušavanju Sovjetskog Saveza i socijalističkog sustava na svršetku osamdesetih godina 20. stoljeća. Taj je kolaps ne samo uklonio relativno snažnog konkurenta kapitalističkome sustavu, nego je velikim dijelom i kompromitirao komunističku ideologiju (usprkos njezinim izvorno humanističkim idejama). Neoliberalna je doktrina tako postala, bez konkurencije socijalističkih i lijevih ideja i pokreta, vodeća filozofija globaliziranog kapitalizma. (Jean Ziegler "Les nouveaux maîtres du monde et ceux qui leur résistent", 2002.). Glavne teze neoliberalne doktrine formulirane su tzv. Washingtonskim konsenzusom, tj. neslužbenim sporazumom sklopljenim na početku osamdesetih godina 20. stoljeća između vodećih predstavnika međunarodnog kapitala pod vodstvom američkog Wall Streeta i Federal Reserve Funda. Glavni elementi toga sporazuma ovako su definirani: a) ukidanje državnog, odnosno javnog sektora, ne samo u proizvodnim, nego i u uslužnim i infrastrukturnim djelatnostima (maksimalna privatizacija); b) reduciranje državnog intervencionizma na najmanju moguću mjeru (maksimalna deregulacija); c) ukidanje svih barijera slobodnom kolanju roba i kapitala (maksimalna liberalizacija); d) provođenje porezne reforme smanjenjem poreznih obveza bogatih i smanjenjem poreznih olakšica siromašnim slojevima i e) jednaki uvjeti za domaće i strane investitore da bi se stimulirao međunarodni protok kapitala. Krajnji je cilj Washingtonskog sporazuma bio uspostavljanje "stateless global governance", tj. upravljanje svjetskim gospodarstvom, navodno uz pomoć slobodnoga tržišta, a zapravo odlukama centara svjetskog financijskog kapitala, bez miješanja nacionalnih država. J. Ziegler smatra da se iza teze o racionalnosti, učinkovitosti i nezamjenjivosti nespontanog djelovanja tržišnih zakona krije pokušaj protagonista financijskog kapitala da uspostave "diktaturu kapitala" i da spriječe svaki pokušaj obuzdavanja i nadzora nad neograničenim oplodivanjem kapitala bez obzira na humane, socijalne, ekološke i moralne posljedice. Druga se ideološka obmana neoliberalne doktrine sastoji u tezi o tzv. "trickle down" efektu, prema kojoj profiti i bogatstva stvorena u kapitalističkoj sferi automatski "kapaju" dolje, povećavajući

prihode i blagostanje “donjih” društvenih slojeva. Dalja ideološka zamka neoliberalne doktrine jest njezina poruka da jedino slobodno, ničim sputano tržište osigurava punu slobodu pojedinca i stvarnu demokraciju, ali kako se od slobodnog tržišta, pita se J. Ziegler, ako ono na jednom polu stvara bogatstvo i obilje, a na drugom nezaposlenost, siromaštvo i glad, može očekivati da unapređuje demokraciju, odnosno kako se od nezaposlenog, siromašnog i glasnog čovjeka može očekivati da ravnopravno i uspješno sudjeluje u političkom životu, ili da bude u mogućnosti utjecati na bitne političke odluke.

Jean Ziegler smatra da Svjetska banka, usprkos svojim razvojnim teorijama, proklamacijama i programima, služi ponajprije interesima globaliziranog financijskog kapitala. Svjetska je banka svojom politikom otvorila tom kapitalu u zemljama trećega svijeta prostor da eksploatiraju njihove prirodne resurse i jeftinu radnu snagu, a da usprkos stotinama milijardi dolara zajmova razmjeri siromaštva, bolesti i gladi u većini tih zemalja ne budu smanjeni, nego čak i povećani. Druga ključna međunarodna financijska institucija, Međunarodni monetarni fond (MMF) nameće nerazvijenim zemljama brzu i bezuvjetnu privatizaciju, restriktivne fiskalne reforme, smanjivanje rashoda za obrazovanje, zdravstvo i socijalnu skrb, liberalizaciju trgovine i kretanja kapitala. Na osnovi primjera Latinske Amerike, osobito Brazila i Argentine, J. Ziegler dokazuje pogrešnost takve politike MMF-a. Siromašne zemlje, prisiljene liberalizirati svoja gospodarstva potpunim otvaranjem granica inozemnoj robi i kapitalu, ne mogu izdržati konkurenciju tehnološki razvijenijih zemalja i stoga gube mogućnost da razviju vlastitu industriju. On podsjeća da se nijedna zemlja nije uspjela industrijalizirati bez carinske zaštite ili uvoznih kvota. J. Ziegler je još oštrije u svojoj kritici Svjetske trgovinske organizacije (WTO), za koju kaže: “Ta organizacija stvara i ozakonjuje tiraniju bogatih nad siromašnima”. (ibid. str. 158).

Privatizacija javnog sektora, kao što je spomenuto, jedan je od glavnih elemenata Washingtonskog sporazuma, neoliberalne ekonomske doktrine i politike MMF. Osobito se inzistiralo na brznoj i sveobuhvatnoj privatizaciji u tzv. tranzicijskim i nerazvijenim zemljama s objašnjenjem da su privatna poduzeća učinkovitija od državnih. Iskustvo je, međutim, pokazalo da je prebrza i nepripremljena privatizacija, bez odgovarajuće zakonodavne i institucionalne infrastrukture i bez cjelovite razvojne politike gotovo u svim slučajevima dovela do smanjenja proizvodnje i zaposlenosti. U većini tranzicijskih zemalja privatizacija se dosad nije pokazala kao pokretačka snaga gospodarskoga razvitka. Čini se da se potvrdila teza J. Vickersa i G. Yarrowa, suprotna općem uvjerenju, da privatno vlasništvo samo po sebi nije presudno za uspješnost poslovanja; važniji je od modela vlasništva, po njihovom mišljenju, model upravljanja poduzećem. J. Vickers i G. Yarrow su uvjereni da presudni značaj za uspješnost poslovanja ima uvođenje korporativnog načina upravljanja, tj. pravila upravljanja, organizacije i poslovanja tipičnih za modernu kompjutoriziranu i umreženu korporaciju, kod čega priroda

vlasništva postaje sporednom. (J. Vickers and G. Yarrow "Privatization: An Economic Analysis", MIT Press, Cambridge, 1988.).

Neoliberalna politika, međutim, ne zaustavlja se samo na totalnoj privatizaciji privrednih poduzeća: zahtjevi za privatizacijom proširili su se i na javnu sferu, ili na ono što se u većini zapadnih zemalja do nedavno smatralo javnom sferom, kao što su željeznice, elektroprivreda, vodoprivreda, autoceste, morske i zračne luke, komunalne službe, pa čak i obrazovanje, zdravstvo, znanstvena istraživanja, socijalne usluge, a u nekim slučajevima i vatrogastvo, policija i zatvori. (vidi: Robert Kuttner "Everything for Sale: The Virtues and Limits of Markets", Alfred A. Knopf, New York, 1997.). Takvi se zahtjevi podudaraju sa stajalištem glavnog ideologa tržišnog fundamentalizma, Milтона Friedmana, koji smatra da u nadležnosti države moraju ostati samo pravosuđe i oružane snage, tako da se udio državnih prihoda u društvenom proizvodu smanji od sada uobičajenih 40%-50% na 10%-12%. Tipičan primjer neoliberalnog vala totalne privatizacije dioničko je društvo Edison Schools koje u ime lokalnih vlasti u SAD upravlja dijelom osnovnih i srednjih škola (godine 2003. upravljalo je sa 133 škole u kojima je bilo 77.000 učenika). No to je "obrazovno poduzeće" samo jedno od 40 drugih sličnih poduzeća koja se u SAD nazivaju EMO (Educational Management Organization), a koja ubrzano razvijaju "tržište obrazovanja" i koja namjeravaju privatizirati veliki dio školskog sustava - od dječjih vrtića do srednjih škola. Zagovornici "tržišta obrazovanja" smatraju, slijedeći Smithovo načelo laissez-faire, da je i na području obrazovanja prirodna i neodoljiva ljudska težnja za materijalnim probitkom najsigurniji način promicanja općega dobra. Njihov je argument da će nastavnici u privatnim školama, motivirani da zarade više, bolje predavati, a uprava škole bolje će poslovati. Ukratko, "profitna stimulacija" imat će blagotvoran utjecaj na kvalitetu školstva, kao što ga ima u gospodarstvu. Milton Friedman, naravno, podržava privatizaciju školstva, jer je uvjeren da su sve javne ustanove inherentno defektne, i to stoga što se oslanjaju na nerealnu, idealističku percepciju ljudske prirode, dok je ona po prirodi sebična i materijalistička. (J. Bakan "Korporacija", str. 147-151).

Argumenti protivnika totalne privatizacije i hiperkomercijalizacije čine nam se uvjerljiviji: oni tvrde da je koncepcija ljudske prirode na kojoj se zasnivaju privatizacija i komercijalizacija ukupnoga gospodarskoga i društvenoga života jednostrana i stoga pogrešna. Sebičnost i koristoljubivost dio su ljudske prirode, ali to nisu jedini motivi i jedini smisao ljudskog djelovanja i življenja. Velika većina ljudi osjeća potrebu, u većoj ili manjoj mjeri, i za nečim što nadilazi materijalna zadovoljstva - za pažnjom, ljubavlju, suosjećanjem, mirom, sigurnošću, pravdom, za kulturnim i duhovnim vrijednostima. Primijeniti motive, ciljeve i način djelovanja korporacija koje se rukovode isključivo sebičnim financijskim interesima na sve sfere društvenog života vodilo bi vulgarizaciji života, degradaciji kulturnih, moralnih i duhovnih vrijednosti i općoj civilizacijskoj dekadenci.

ciji. Hiperkomercijalizacija osobnog i društvenog života i promicanje egoizma i konzumerizma dovode do redukcije cjelovitog, višedimenzionalnog ljudskog bića na njegovu biološko-animalnu komponentu. No, usprkos pogubnim posljedicama za napredak ljudske civilizacije, prodor totalne privatizacije i komercijalizacije zasad nezaustavljivo napreduje. Kako navodi J. Bakan, u SAD se privatiziraju ne samo škole, nego i javni urbani prostor (oko 4 milijuna bogataša u SAD živi u četvrtima ograđenima visokim zidovima u koje nepozvani nemaju pristup). Noam Chomsky u razgovoru s J. Bakanom ovako opisuje civilizacijske i moralne konzekvencije ovih tendencija: "Cilj je korporacija da i ljudska bića djeluju poput njih, da i ona postanu nehumana: iz ljudskih se glava moraju istjerati osjećaji kao što su briga za druge, suosjećanje, solidarnost... Najveća pokretačka snaga privatizacije nije samo dobit za Wall Street, nego jačanje korporacijskog poimanja života i čovječanstva... Privatizacijom se potkopava društvena solidarnost na kojoj se zasniva društveni sektor... To se mora rušiti, jer ti mora biti stalo samo do sebe i ni do koga drugoga." A filozof Mark Kingwell, također u razgovoru s J. Bakanom, kaže o toj temi slijedeće: "Sa stajališta korporacija idealan je građanin bolesno lakom potrošač, motiviran psihopatskom verzijom koristoljubivosti". (ibid. str. 172-173). Društvena, kulturna i moralna obilježja korporacijske civilizacije koja se silovito nameću čitavome svijetu mogla bi se ovako sažeti: a) prema korporacijskoj je filozofiji privatni, osobni, materijalni interes glavna pokretačka snaga, glavni cilj i svrha ljudskoga djelovanja; b) idealan tip građanina jest nezasićen potrošač, a altruisti su naivni ljudi; c) komercijalni učinak mjerilo je svih stvari, mjerilo osobnog uspjeha i društvenog napretka; d) osobni interes pojedinca vrhovna je vrijednost, a općedruštveni interesi i međuljudska solidarnost postaju sve više nevažnima.

Jedan od prvih analitičara društvenih zbivanja modernoga svijeta, koji je već prije tri desetljeća uočio i istraživao pojavu korporativnog kapitalizma bio je John Kenneth Galbraith. On u svojoj knjizi "The Age of Uncertainty" objavljenjod godine 1977. upozorava; "Mit da je velika korporacija marioneta tržišta, nemoćni sluga potrošača, zapravo je jedna od dosjetki uz pomoć kojih se ta moć uvijekovječuje... Mi svi osjećamo da naše živote oblikuju drugi i da su moderne korporacije gospodari naših sudbina": (ibid. str. 284). K. Galbraith već je tada uočio tendenciju kojom se upravljanje korporacijama odvojilo od vlasništva, a u modernim su korporacijama dioničari u većini slučajeva izgubili moć odlučivanja. On o tome kaže: "Najdublja tendencija moderne korporacije sastoji se u tome da ona sama sebe podruštvljuje, socijalizira. Ona oduzima moć vlasnicima, što znači da razvlašćuje kapitaliste". (ibid. str. 306). U traženju rješenja kako ograničiti moć korporacija i uskladiti njihovo djelovanje s općedruštvenim interesima K. Galbraith predlaže da država za svaku korporaciju imenuje vijeće kontrolora, koje bi imalo zadatak da prati i nadzire poslovanje korporacije u području poštovanja zakona i zaštite društvenih interesa. Osim toga, on ide i dalje od zahtjeva

za uvođenjem učinkovite društvene kontrole korporacija - on smatra da bi bilo logično i opravdano da država otkupi dionice od privatnih dioničara (koji ionako, kako on vjeruje, bitno ne utječu na upravljanje korporacijama), da, dakle, država postane vlasnik korporacija. Na prigovor da bi se time zapravo uveo socijalizam K. Galbraith odgovara da bi ta mjera značila samo potvrđivanje stvarnog stanja, jer je u modernim korporacijama već proveden proces podružljivanja. No, tu se javlja slijedeća kontradikcija: ako je točno da moćne korporacije velikim dijelom kontroliraju državnu vlast, onda bi njihovo stavljanje pod državnu kontrolu, ili čak u državno vlasništvo, značilo da korporacije kontroliraju same sebe, a državno vlasništvo u takvoj državi bilo bi jednako korporacijskom vlasništvu. Zaključak je jasan: da bi se djelovanje korporacija uspješno podčinilo društvenim interesima, bilo bi potrebno najprije osloboditi državu njihovog utjecaja i pretvoriti je u autentičnog predstavnika većine građana, društvenih interesa i javnoga dobra. Transformacija formalno demokratske države u istinsku, participativnu demokraciju u kojoj će građani neposredno odlučivati o svim bitnim ekonomskim i društvenim pitanjima (što omogućuje suvremena informatička tehnologija) javlja se kao ključni uvjet uspostave nekog boljeg, pravednijeg i održivog društveno-ekonomskog uređenja.

Jedan od najpoznatijih teoretičara modernog menadžmenta, Peter Drucker, još je godine 1946. u svojoj knjizi "Concept of the Corporation" (John Day, New York, 1946.) opisao ustroj i način djelovanja korporacije, definirajući je kao jedinstvenu pravnu instituciju koja sukladno sa zakonskim odredbama mora djelovati u vlastitu korist bez obzira na eventualne štetne posljedice za druge. Korporacije su, dakle, po svom pravnom ustrojstvu i po svojoj inherentnoj prirodi institucije, koje nisu odgovorne za humane, društvene ili ekološke posljedice svoga djelovanja, i koje baš zbog toga mogu biti i opasne za društvo, pogotovo ako se uzme u obzir njihova velika financijska i ekonomska moć. (Lawrence F. Mitchel "Corporation Irresponsibility: America's Newest Export", Yale University Press, New Haven, 2002.). U posljednjim desetljećima korporacije su toliko ojačale i zahvaljujući informatičkim tehnologijama i globalizaciji premrežile čitav planet, da su u sprezi s međunarodnim financijskim kapitalom, postale, iako neformalna i difuzna, najmoćnija svjetska ekonomska sila. Korporacije su postale tako moćne, da sve više utječu na državnu vlast i ne samo u sferi gospodarstva, nego i na području javnih službi i unutarne i vanjske politike. Takav su razvitak predviđali istraživači razvitka korporacija Adolf Berle i Gardiner Means još godine 1968., prognozirajući da će korporacije "postati potencijalno dominantne institucije modernoga svijeta" i predlažući društveni nadzor nad njihovim djelovanjem. (A. Berle and G. Means "The Modern Corporation and Private Property", Harcourt, Brace & World, New York, 1968.). A Robert Monks u svojoj već spomenutoj knjizi "The Emperor's Nightingale: Restoring Integrity of Corporation in the Age of Shareholder Activism" kaže: "Osobito je nakon pada Berlinskog zida godine 1989., vjerojatno

jasno da čelnici velikih korporacija imaju veći utjecaj na naš život i na život svih stanovnika svijeta od čelnika bilo koje države.” Tu ocjenu podržava i Joel Bakan, smatrajući da je posljednjih desetljeća došlo velikim dijelom do prijenosa vlasti s države na korporacije. (J.Bakan “Korporacija”, str. 40).

Neke korporacije vole isticati svoju dobrotvornu, filantropsku djelatnost želeći pokazati da im je stalo do društvene zajednice i očuvanja okoliša. No čak i Milton Friedman, najgorljiviji teoretičar i zagovornik neoliberalne ekonomije, tvrdi da se radi o običnom licemjerju. U razgovoru s J. Bakanom on je izjavio: “Korporacije ne bi smjele trošiti novac svojih dioničara za društvene ciljeve koji nisu povezani s njihovim financijskim učinkom... Takvim se načinom gledanja na društvenu odgovornost visoki ideali svode na licemjerno uređivanje izloga. No licemjerje je vrlina kada služi financijskom učinku, a moralna je vrlina nemoralna kad mu ne služi”. (ibid. str. 50). Slično misli i Peter Drucker, koji kaže: “Ako nađete menadžera koji želi preuzeti društvenu odgovornost, dajte mu otkaz”, kao i Debora Spar, profesorica na Harvard Business School: “Korporacije nisu osnovane kao moralni entiteti. Radi se o institucijama koje zapravo imaju samo jednu dužnost, a to je povećati vrijednost dionica”. (ibid. str. 51). Ako neka korporacija i postupa u interesu društvene zajednice i daje sredstva za humanitarne, dobrotvorne ili kulturne svrhe, ona to čini samo ako to donosi neku korist. Kultura korporacija prisiljava menadžere da ne postupaju po vlastitoj savjesti ili po moralnim načelima, već isključivo u poslovnom interesu svoje korporacije. Kao što ističe J. Bakan, korporacija se uvijek rukovodi vlastitim probitkom, bez obzira na humana i moralna načela. Korporacije su socijalno i ekološki neodgovorne institucije, što ukazuje, kaže J. Bakan, na “psihopatološki karakter korporacija”. (ibid. str. 78).

Nestankom socijalističkog gospodarskog i političkog sustava sa svjetske scene otvoren je prostor za globalno širenje kapitalističkog ekonomskog modela i neoliberalne doktrine, a nove informatičke tehnologije omogućile su korporacijama da čitav svijet pretvore u svoje “lovište”. Počela je era globalizacije, pretvaranja nacionalnih ekonomija u mrežu globalne, svjetske ekonomije, što je zahtijevalo ukidanje teritorijalnih, pravnih i ostalih ograničenja slobodnom djelovanju tržišnih zakona i slobodnoj globalnoj cirkulaciji roba i kapitala. Proces internacionalizacije gospodarskog života značio je gubitak ili barem ozbiljno sužavanje ekonomske suverenosti nacionalnih država: one su sve više gubile kontrolu nad razvijanjem svojih gospodarstava. Sudbina nacionalnih gospodarstava postala je bitno ovisna o trendovima u svjetskom gospodarstvu i o odlukama centara financijske moći, transnacionalnih korporacija i raznih međunarodnih ustanova i organizacija. A ukidanje, smanjivanje ili zanemarivanje nacionalnih propisa i nadzora dovelo je često i do bezobzirne eksploatacije radne snage (osobito u zemljama trećeg svijeta), do upropaštavanja prirodnog okoliša i nekontroliranog, često spekulativnog kretanja financijskoga kapitala. No dok, s jedne strane, proces globalizacije bitno smanjuje sposobnost nacionalne države da utječe na gospodarske

proces, da formulira i sprovodi autonomnu razvojnu politiku, s druge strane, podizanje konkurentnosti, osiguranje ekonomske i socijalne stabilnosti jednako kao i zaštita nacionalnih interesa zahtijevaju aktivnu ulogu države. Na tu kontradikciju u ulozi države u globaliziranome svijetu ukazuje Manuel Castells. On je uvjeren da se država mora aktivno uključiti u proces ekonomskog razvitka svoje zemlje, kolikogod to izgledalo u suprotnosti s aktualnim tendencijama globalizacije. On izričito tvrdi da politika *laissez-faire* bez poticajne i regulatorne uloge države u uvjetima globalizacije vodi slabljenju nacionalne konkurentnosti, usporavanju rasta, većoj nezaposlenosti i padu životnoga standarda stanovnika.

Njemački sociolog Ulrich Beck osporava tezu protagonista neoliberalne globalizacije prema kojoj će slobodno djelovanje svjetskoga tržišta dovesti do općeg napretka i blagostanja. (Ulrich Beck "Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter", Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2002.; hrvatsko izdanje "Moć protiv moći u doba globalizacije", Školska knjiga, Zagreb, 2004.). Stoga nijedna zemlja, smatra on, ne bi smjela svoju sudbinu prepustiti neizvjesnostima svjetskoga tržišta i odlukama međunarodnoga kapitala, ali on postavlja pitanje: kako se suprotstaviti naizgled svemoćnoj sili transnacionalnih korporacija i globaliziranog financijskog kapitala? Dok je u industrijskoj eri radnička klasa organizirana u sindikate bila donekle uspješna protusila svemoći kapitala, danas postindustrijsku epohu obilježavaju hegemonija globaliziranog kapitala i oslabljeni, degradirani položaj radnika. Imajući sve to u vidu U. Beck vidi glavnu protutežu dominaciji kapitala nad radom, društvom i državom u još većem aktiviranju mnogobrojnih i sve utjecajnijih organizacija civilnoga društva. Globalno civilno društvo, koje čini većina stanovnika svijeta prepuštenih na milost i nemilost hirovima svjetskoga tržišta i neutaživim apetitima međunarodnoga kapitala, sadrži golemu potencijalnu snagu koja bi, kada bi se trgnula iz letargije i mobilizirala, bila u stanju promijeniti odnos snaga u korist izgradnje pravednijega i humanijega društva. Istovremeno bi država morala ponovo preuzeti punu odgovornost za ekonomsko i socijalno stanje u svojoj zemlji, odustati od "demitiranja" socijalne države i prilagođivanja neoliberalnoj ekonomiji. U. Beck vjeruje u mogućnost samotransformiranja države i njezinog pretvaranja, u savezu s organizacijama civilnoga društva, u snažnog čimbenika izgradnje novog društvenog uređenja.

Profesor na Columbia University, nobelovac Joseph Stiglitz, jedan od vodećih kritičara tržišnog fundamentalizma i neoliberalne globalizacije procjenjuje da su njihove najštetnije posljedice: a) produbljivanje siromaštva "hendikepiranih" zemalja i društvenih slojeva; b) ugrožavanje ravnoteže eko sustava i c) stvaranje opasne nestabilnosti međunarodnog financijskog, a time i ukupnog globalnog gospodarstva. (Joseph Stiglitz "Globalization and its Discontents", W.W. Norton & Co. Inc., New York, 2002.). Glavni je uzrok tim opasnim i neodrživim posljedicama postojećeg modela globalizacije sama priroda neoliberalne ekonomije. Globalnom su širenju načela i postulata te ekonomije pridonijele međunarodne insti-

tucije kao što su Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond (MMF) i Svjetska trgovinska organizacija (WTO), djelovanje kojih je po njegovome uvjerenju (koje je vjerodostojno, jer je on neko vrijeme bio potpredsjednik Svjetske banke) podređeno interesima transnacionalnih korporacija i međunarodnih financijskih krugova. No, proces globalizacije ne može se zaustaviti, jer je ona uvjetovana suvremenom informatičkom revolucijom, a time i neizbježnom internacionalizacijom komunikacijskih, trgovinskih, financijskih, kulturnih i drugih tokova, već se moraju mijenjati njezini ciljevi i metode, njezina ekonomska i društvena priroda. J. Stiglitz smatra da je danas kapitalistički model na raskršću kao što je bio u vrijeme Velike ekonomske krize u tridesetim godinama: taj će se model, kao i onaj prijašnji klasični model koji je zapao u duboku krizu na rubu kolapsa, morati transformirati ili će kolabirati. Ako koristi od tehnološkoga i ekonomskoga napretka ne budu pravednije raspodijeljene, ako se jaz između bogatih i siromašnih bude i dalje produbljivao, ako se nastavi s uništavanjem prirode, postojeći će se neoliberalni model urušiti kako zbog vlastitih, urođenih grešaka, tako i zbog sve šireg i silovitijeg otpora diskriminiranih i obespravljenih društvenih slojeva i naroda. Ideologiju tržišnog fundamentalizma, odnosno usko shvaćanje ekonomske učinkovitosti i bezobzirnu težnju za maksimizacijom profita, potrebno je zamijeniti širim shvaćanjem ekonomije, uzimajući u obzir socijalne, humane, demografske i ekološke posljedice ekonomskih odluka i procesa. Kod toga je bitno, ističe J. Stiglitz, da se pronađe ravnoteža između individualnih i kolektivnih potreba i interesa, između samoregulirajućeg mehanizma tržišta i regulativnog i korektivnog djelovanja države. On je uvjeren da se doba vladavine tržišnog fundamentalizma i Milтона Friedmana bliži kraju i da će se svijet uskoro vratiti idejama Johna Maynarda Keynesa ili nekoj varijanti njegove doktrine. Jedan od prvih koraka u promjeni postojećeg neodrživog stanja morala bi biti radikalna promjena u ciljevima, upravljanju i politici Svjetske banke, MMF i WTO, koje bi bilo potrebno transformirati tako da se od instrumenta bogatih zemalja i financijskoga kapitala pretvore u zaštitnika i promicatelja interesa nedovoljno razvijenih i siromašnih zemalja i zaštitnika okoliša. A da bi se to postiglo, bilo bi potrebno ukinuti stvarnu dominaciju SAD i drugih bogatih zemalja nad tim ključnim međunarodnim institucijama i zemljama trećeg svijeta dati veću ulogu u utvrđivanju politike i donošenju odluka.

Postoje mnogi uvjerljivi empirijski i teorijski dokazi o neodrživosti teze o magičnoj moći slobodnoga tržišta prema kojoj ono, oslobođeno svih stega državnih propisa i ograničenja, osigurava na najbolji mogući način gospodarsku ravnotežu, učinkovitost, razvitak, opći napredak i blagostanje. John Maynard Keynes prvi je argumentirano osporio sposobnost slobodnoga tržišta da izvuče neku zemlju iz ekonomske krize i velike nezaposlenosti. U silaznoj fazi ekonomskoga ciklusa, objašnjavao je on, padaju profiti i rastu kamate, a to neizostavno vodi smanjenju privatnih investicija, padu proizvodnje i povećanju nezaposlenosti. Jedini je izlaz

iz te kritično silazne spirale, uvjeren je Keynes, intervencija države u obliku javnih investicija i drugih ekonomskih i socijalnih mjera. Ta je formula spasila ekonomiju SAD u tridesetim godinama od kolapsa. Gunnar Myrdal u svojoj kritici slobodnoga tržišta težište je stavio na moć monopola i oligopola da manipuliraju tržištem i da tako spriječe (ili smanje) slobodno formiranje tržišnih cijena i njihovu ulogu u automatskom uspostavljanju ravnoteže između ponude i potražnje. On pledira za aktivnu ulogu države u reguliranju i usmjerivanju gospodarskih procesa u uvjetima “korporativnog kapitalizma” i imperfektnog tržišta, jer se jedino na taj način mogu izbjeći veliki ekonomski poremećaji i osigurati sklad između pojedinačnih i općih interesa. Sličnu argumentaciju iznosi i John Kenneth Galbraith, veliki pobornik državnog intervencionizma. On tvrdi da ortodokсна, klasična ekonomska teorija *laissez-faire* i njezina iluzija o kompetitivnom tržištu ne odgovaraju činjeničnom stanju kapitalističke ekonomije, pa o tome kaže: “Prepuštene same sebi ekonomske sile ne rade za opće dobro, već za dobro moćnih”. Neopravdana nejednakost u raspodjeli dohodaka kao neizbježna posljedica “slobodnog” djelovanja tržišnih zakona, koja se ne zasniva na radu i sposobnosti, narušava socijalnu stabilnost i koheziju. J. K. Galbraith zaključuje: da bi se uspostavila i održala ekonomska i socijalna ravnoteža, prijeko je potrebna afirmativna i aktivna uloga države.

Od novijih kritičara neoliberalnog, slobodnog tržišta ističu se svojim analizama Lester Thurrow, Joseph Stiglitz, Manuel Castells i Mathew Rabin, sve ugledni profesori na prestižnim američkim sveučilištima. Lester Thurrow izlaže ove razloge neučinkovitog djelovanja slobodnog tržišta: a) cijenovna elastičnost mnogih roba nije dovoljna, a to znači da sniženje odnosno povećanje cijena neće djelovati proporcionalno na promjene u potražnji; što smanjuje samoregulativno djelovanje tržišnog mehanizma; b) model cijenovne konkurencije pretpostavlja da su sve robe homogene, što kod većine roba nije slučaj; c) većinu odluka gospodarski subjekti donose bez potpunog poznavanja relevantnih činjenica, najčešće u uvjetima velike neizvjesnosti o toku budućih događaja; d) ono što se čini racionalnim i učinkovitim u kratkoročnom razdoblju, može se pokazati neracionalnim i neuspješnim u dugoročnom kontekstu i e) ljudske odluke i postupke motiviraju i pokreću veoma često osobne navike, sklonosti i predrasude; čovjek je isto tako emotivno koliko i racionalno biće, što znači da njegove ekonomske odluke nisu uvijek racionalne (ta teza ruši osnovnu pretpostavku klasične ekonomije o *homo oeconomicus*, koji se, navodno, uvijek racionalno rukovodi načelom maksimiranja korisnosti). Stoga je L. Thurrow uvjeren da je prijeko potrebna korektivna uloga države, kao komplementarnog faktora tržišnom mehanizmu koji ipak ostaje, usprkos svojim nedostacima, nezamjenjivim mehanizmom autoregulacije i motivacije.

Američki sociolog Manuel Castells vidi kobni nedostatak neoliberalnog kapitalizma u njegovim socijalnim posljedicama, ali i u tome što je taj model

proturječan imanentnim tendencijama informatičke revolucije. Ta je radikalna varijanta kapitalizma obespravila radnike i degradirala njihov socijalni položaj, što je u suprotnosti s promjenama proizvodnog procesa izazvanih novim informatiziranim tehnologijama. Te tehnologije, naime, zahtijevaju veću motivaciju i inicijativu radnika, više obrazovanje, veću slobodu, autonomiju i veću participaciju u radnom i upravljačkom procesu svih sudionika, uključujući i operatere i kontrolore strojeva, tj. radnike. Nove informatizirane tehnologije korjenito mijenjaju prirodu proizvodnog procesa: radnik više nije privjesak stroja koji manje ili više rutinski obavlja radne operacije, već postaje programer, regulator i nadzornik kompjutoriziranih strojeva. On sada ne obavlja rutinske poslove, već poslove koji zahtijevaju znanje, inicijativu i inteligenciju. Radni i poslovni procesi u potpuno kompjutoriziranom i umreženom poduzeću ne podnose hijerarhijski tip organizacije: tu više nema nadređenih i podređenih. Taj novi model informatiziranog i kibernetiziranog poduzeća ne traži podložne, rutinske, nezainteresirane radnike, već samostalne, inicijativne i kreativne suradnike, partnere. Drugim riječima, nove informatičke tehnologije u svojoj krajnjoj konzekvenciji zahtijevaju participaciju i partnerski odnos svih sudionika u radnom procesu, traže samoupravljanje umjesto upravljanja.

Nobelovac Joseph Stiglitz svoju je kritiku slobodnog tržišnog mehanizma zasnivao na teoriji o "asimetričnosti tržišnih informacija". (J. Stiglitz and B. Greenwald "Externalities in Economics with Imperfect Information and Incomplete Markets", *Quarterly Journal of Economics*, May 1986.). Prema toj teoriji slobodno tržište ne može potpuno uspješno obavljati svoju regulatornu i korektivnu funkciju ako su relevantne informacije nepotpune ili ako nisu jednako dostupne svim tržišnim akterima, što je slučaj s kapitalističkim tržištem (prodavač je u pravilu mnogo bolje obaviješten o robi koju prodaje od kupca). J. Stiglitz također smatra da država može odigrati bitnu ulogu u otklanjanju nedostataka tržišnog mehanizma, koji se manifestiraju u obliku povremenih recesija i kriza, u visokoj nezaposlenosti i socijalno neprihvatljivim razlikama u raspodjeli dohodaka. Za svoju teoriju o "asimetričnosti tržišnih informacija" on je zajedno sa svojim kolegom sa sveučilišta u Berkeleyu, B. Greenwaldom, dobio Nobelovu nagradu za ekonomiju. A posljednji znanstveni udarac tržišnom fundamentalizmu i neoliberalnoj doktrini zadao je Mathew Rabin, profesor na University of Chicago. On je autor teorije o tzv. "time inconsistent preference", koja kaže da čovjek više vrednuje današnje od sutrašnjeg, odnosno budućeg zadovoljstva. Time je on osporio (kao prije L. Thurrow, samo taj put na osnovi opsežnih empirijskih istraživanja) jednu od glavnih pretpostavki klasične ekonomske teorije o "racionalnom izboru" ekonomskih subjekata. Dakle, tezu da slobodni pojedinci i autonomni ekonomski subjekti donose uvijek racionalne i optimalne ekonomske odluke, maksimizirajući tako, ne samo svoj probitak, nego i dobrobit čitave zajednice. Vjerodostojnost te teorije potvrđuje nagrada koju je za svoj rad Mathew Rabin dobio od American

Economic Association. No protagonisti neoliberalne doktrine i politike kao ni centri međunarodnog financijskog i korporativnog kapitala nisu se dali pokolebati navedenim empirijskim i teorijskim dokazima: oni i dalje pod izlikom slobode tržišta, poduzetnika i pojedinca šire svoje carstvo novca i moći. Ipak, to je carstvo mnogo krhkije i ranjivije nego što na prvi pogled izgleda.

Navedene primjedbe i kritike na račun klasične ekonomske teorije *laissez-faire*, a posebno na račun tržišnog fundamentalizma, neoliberalne doktrine i prevlasti globaliziranog kapitalizma mogle bi se sažeti u slijedećih 15 točaka:

- suprotnost između kooperativnog, društvenog karaktera industrijskog načina proizvodnje i privatnog prisvajanja dohotka rađa neizbježnost sukoba između rada i kapitala;
- iskustvo je pokazalo da nije točna pretpostavka klasične ekonomije da samokorigirajući mehanizam tržišta osigurava ravnotežu ponude i potražnje, makroekonomsku stabilnost i punu zaposlenost;
- tržišni mehanizam ne može obavljati na očekivani način svoju autoregulatornu ulogu zbog nedovoljne cijenovne elastičnosti i nehomogenosti mnogih roba, zbog nedovoljne i asimetrične informiranosti ekonomskih subjekata i zbog činjenice da čovjekove odluke nisu uvijek racionalne;
- klasična ekonomska teorija više ne odgovara kapitalizmu 20. stoljeća kojim dominiraju velike korporacije, koje često imaju monopolski ili oligopolski položaj na tržištu, narušavajući time njegovu kompetitivnost;
- nesputano djelovanje tržišnih zakona dovodi do velikih i društveno nepodnošljivih razlika u raspodjeli dohotka i imovine;
- u neoliberalnoj globaliziranoj ekonomiji moć velikih multinacionalnih korporacija toliko je narasla da su one postale dominantne institucije modernoga svijeta. Korporacije stoga sve više utječu na politiku nacionalnih država i na međunarodne institucije, ugrožavajući time ulogu država u razvijanju svojih gospodarstava i u zaštiti nacionalnih interesa;
- korporacije po svom pravnom ustrojstvu i po svojoj inherentnoj prirodi moraju djelovati isključivo u svoju vlastitu korist, bez obzira na eventualne štetne posljedice za druge, za društvo i za prirodni okoliš;
- sugestivnom i agresivnom reklamom korporacije manipuliraju željama i preferencijama potrošača, pretvarajući tezu o "suverenosti potrošača" u običan mit;
- neoliberalni kapitalizam u uvjetima informatičke revolucije neizbježno dovodi do produbljivanja društvene polarizacije i do pogoršanja položaja radnika, siromašnih slojeva i zemalja: stvara se tanak sloj bogatih i moćnih nasuprot većini slabo plaćenih i nemoćnih;

- u neoliberalnoj, informatičkoj i globaliziranoj eri kapitalizma kapital se pretežno stvara i oplođuje u financijskoj sferi: financijski tokovi i transakcije dominiraju tzv. realnom ekonomijom (proizvodnjom i prometom roba i usluga), koja postaje “privjesak financijskog kapitala”;
- krajnji je cilj neoliberalne doktrine formulirane na početku osamdesetih godina 20. stoljeća, tzv. Washingonskim sporazumom da se ukidanjem državnog sektora i državnog intervencionizma jednako kao i liberalizacijom međunarodnih tokova roba i kapitala omogući multinacionalnim korporacijama i centrima financijskog kapitala upravljanje svjetskim gospodarstvom bez miješanja nacionalnih država i da se tako uspostavi “globalna diktatura kapitala” (“stateless global governance”);
- hiperkomercijalizacija gospodarskoga i društvenoga života i promicanje egoizma, utilitarizma i konzumerizma dovodi do redukcije cjelovitog i kompleksnog ljudskog bića na njegovu biološko-animalnu komponentu, a totalnom se privatizacijom potkopava društvena solidarnost;
- Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond (MMF) i Svjetska trgovinska organizacija (WTO) služe ponajprije interesima bogatih zemalja, transnacionalnih korporacija i međunarodnog kapitala;
- globalni, neoliberalni, korporacijski, “transakcijski” sustav veoma je nestabilan i ranjiv, podložan je naglim i nepredvidivim poremećajima i krizama i ako ne bude stavljen pod učinkovitu društvenu kontrolu, doživjet će katastrofu goru od Velike svjetske krize tridesetih godina prošloga stoljeća.

CITIRANA LITERATURA

1. Ashton, T.S. (1964). *The Industrial Revolution, 1760-1830*. New York: The Oxford University Press.
2. Bakan, Joel (2005.). *Korporacija, patološka težnja za profitom i moći*. Zagreb: Mirakul d.o.o.
3. Beck, Ulrich (2004.). *Moć protiv moći u doba globalizacije*. Zagreb: Školska knjiga
4. Berle, Adolf and Gardiner Means (1968). *The Modern Corporation and Private Property*. New York: Harcourt, Brace&World.
5. Castells, Manuel (1998). *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Oxford: Blackwell Publishers.
6. Drucker, Peter (1946). *Concept of Corporation*. New York: John Day.
7. Friedman, Milton (1962). *Capitalism and Freedom*. Chicago: The University of Chicago Press.

8. Galbraith, John Kenneth (1977). *The Age of Uncertainty*. Boston: Houghton Mifflin Company
9. Galbraith, John Kenneth (1967). *The New Industrial State*. Boston: Houghton Mifflin Co.
10. Hertz, Noreena (2002). *Silent Takeover: Global Capitalism and the Death of Democracy*. New York: Free Press.
11. Hofstadter, Richard (1945). *Social Darwinism in American Thought*. University of Pennsylvania Press.
12. Keynes, John Maynard (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. New York, Harcourt.
13. Kuttner, Robert (1997). *Everything for Sale: The Virtues and Limits of Markets*. New York: Alfred A. Knopf.
14. Marx, Karl (1947.). *Kapital I*. Zagreb: Kultura.
15. Mitchel, Lawrence F. (2002). *Corporation Irresponsibility: America's Newest Export*. New Haven: Yale University Press.
16. Monks, Robert (1996). *The Emperor's Nightingale: Restoring Integrity of the Corporation in the Age of Shareholders' Activism*. New York: Perseus Publishing.
17. Myrdal, Gunnar (1960). *Beyond the Welfare State*. London: Methuen&Co. Ltd.
18. Nickers, J. and G. Yarrow (1988). *Privatization: An Economic Analysis*. Cambridge: MIT Press
19. Pigou, Arthour (1920). *The Economics of Welfare*. London: MacMillan
20. Schumpeter, Alois (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, Harper&Brothers Publishers.
21. Smith, Adam (1957). *An Inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nations*. London: J.M. Dent&Sons Ltd. (prvo izdanje 1776.)
22. Soros, George (1998). *The Crisis of Global Capitalism, Open Society Endangered*. New York.
23. Spencer, Herbert (1991). *The Study of Sociology*. New York: D.Appleton Co.
24. Stiglitz, Joseph (1994). *Whither Socialism?* Cambridge: The MIT Press.
25. Thurrow, Lester (1996). *The Future of Capitalism: How Today's Economic Forces Shape Tomorrow's World*. Prentice-Hall.
26. Veblen, Thornstein (1973). *The Theory of Leisure Class*. Boston: Houghton Mifflin Co.
27. Ziegler, Jean (2002). *Les nouveaux maîtres du monde et ceux qui leur résistent*. Paris: Fayard.